

Tadeusz Kościuszko w historii i tradycji (w 200. rocznicę śmierci)

Tadeusz Kościuszko (1746-1817), urodzony w Mereczowszczyźnie na Polesiu, syn miecznika brzeskiego Ludwika Tadeusza i Tekli z Ratomskich. W 1765 r. dzięki protekcji Czartoryskich został przyjęty do Szkoły Rycerskiej, gdzie po roku nauki otrzymał rangę chorążego i pozostał w niej jako instruktor. Trzy lata później wyjechał na dalsze studia do Paryża. W 1774 r. wrócił do kraju, by po roku znów wyjechać do Francji, a stamtąd popłynąć do Ameryki. Wziął udział w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Fortyfikował m.in. drogę wzdłuż rzeki Hudson i West Point, organizował przeprawy przez rzeki Yadkin i Dan, uczestniczył w blokadzie Charlestown. Uzyskał stopień brygadiera i wyrazy uznania Kongresu za długoletnie zasługi. Wrócił do kraju w 1784 r. W 1789 r. otrzymał nominację generalską i udał się do Wielkopolski, a później na Ukrainę. Wziął udział w wojnie z Rosją w obronie Konstytucji 3 maja, stoczył bitwę z Rosjanami pod Dubienką, a po akcesie króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do targowicy podał się do dymisji. Następnie przez Galicję i Lipsk dotarł do Paryża. Wybrany naczelnikiem powstania przybył do Krakowa, gdzie 24 marca 1794 r. na Rynku złożył przysięgę, dając sygnał do rozpoczęcia insurekcji. Dnia 4 kwietnia pobił pod Racławicami część korpusu rosyjskiego gen. Aleksandra Tormasowa. Następnie stoczył bitwę obronną z wojskami prusko-rosyjskimi pod Szczekocinami i z sukcesem dowodził obroną Warszawy. Raniony w bitwie pod Maciejowicami dostał się do niewoli i został osadzony w twierdzy pietropawłowskiej. Po dwuletnim pobycie w więzieniu został wraz z innymi Polakami uwolniony przez cara Pawła I w zamian za złożenie poddańczej przysięgi. Wraz z Julianem Ursynem Niemcewiczem wyjechał do Szwecji, następnie do Anglii, a stąd popłynął do Ameryki. W 1798 r. przybył do Francji i został członkiem Towarzystwa Republikanów Polskich. W 1801 r. zamieszkał w Berville pod Paryżem u zaprzyjaźnionego szwajcarskiego dyplomaty Piotra Józefa Zeltnera. Wobec Napoleona Bonaparte zachował powściągliwość, uważając go za „grabarza Republiki”. W latach 1814 i 1815 Kościuszko spotkał się w Paryżu i Wiedniu z carem Aleksandrem I, mając nadzieję na odbudowę państwa polskiego. Ostatecznie nie wrócił do kraju, osiedlając się w Szwajcarii w miejscowości Solura, gdzie wynajmował pokój u Franciszka Ksawerego Zeltnera. Umarł w Solurze i został pochowany na miejscowym cmentarzu. W 1818 r. jego zwłoki przewieziono do Krakowa i złożono w katedrze wawelskiej.

Kiedy mogło dojść do spotkania Kościuszki ze Staszicem? Pierwsze potwierdzone wiadomości wskazują na późną jesień 1792 r. Po podaniu się do dymisji w związku z przystąpieniem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do konfederacji targowickiej Kościuszko przebywał kilka miesięcy w Sieniawie u księżnej Izabeli Czartoryskiej, a następnie we Lwowie. Stamtąd 17 listopada udał się do Zamościa, gdzie był przyjmowany przez Konstancję Zamoyską. Według informacji przekazanych we wspomnieniach Kajetana Koźmiana to tam Staszic zawarł znajomość z Kościuszką. Obaj mieli wielokrotnie rozmawiać ze sobą i zastanawiać się wspólnie nad sposobami ratowania upadającej Rzeczypospolitej. Wspomnianym rozmowom miał również być przytomny Joachim Owidzki, oficjalista Ordynacji Zamojskiej. Staszic oceniał Kościuszkę jako człowieka odważnego, walecznego i zdolnego do poświęceń dla Ojczyzny, ale słabo zorientowanego w stosunkach politycznych panujących w Europie. Miał o nim powiedzieć: „To jest człowiek prawy i waleczny, lecz mało zna Polskę, a mniej jeszcze Europę. On na czele wojska chciałby być Washingtonem, a Polski nie uratuje, tylko jaki Sulla”. W domu Zamoyskich rozpatrywano nawet kandydaturę Kościuszki na męża dla córki Konstancji –

Anny. Zrezygnowano jednak z tego zamiaru, wybierając z poparciem Staszica odpowiedniejszą partię – księcia Aleksandra Sapiehę. Po otrzymaniu od austriackiego generała Wurmsera rozkazu opuszczenia Galicji Kościuszko 6 grudnia wyjechał z Zamościa. Jak sam pisał: „wyjeżdżam z Zamościa, utracając łaskawą gospodynię [Konstancję Zamoyską] i kompanię miłą. Udeterminowałem się jechać za granicę do Lipska, a stamtąd nie wiem gdzie? Może do Anglii [...]. Żał mi rzucić kochaną Polskę, przyjaciół i tyle serc dla mnie łaskawych”.

Wiosną 1794 r. Kościuszko przybył do Galicji i jako Najwyższy Naczelnik Siły Zbrojnej Narodowej stanął na czele powstania. Czy w krótkim okresie pomiędzy marcem a październikiem tamtego roku, to jest do momentu klęski maciejowickiej, obaj panowie się spotkali? Nie posiadamy żadnych informacji, które mogłyby taki fakt potwierdzić. Wiemy natomiast, że w kwietniu lub maju, krótko po zakończeniu insurekcji w Warszawie, Staszic przebywał w stolicy i wpłacił do kasy rządu powstańczego sumę 5400 zł. Najpewniej przekazał wówczas również większą sumę pieniędzy w imieniu Konstancji Zamoyskiej.

Do spotkania Staszica z Kościuszką doszło na pewno w 1805 r. w Paryżu. Autor *Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego* wspominał o tym w swoim *Dzienniku podróży*, opisując wyprawę z Kocka do Warszawy przedsięwziętą cztery lata wcześniej. Staszic pytał Kościuszkę o manewr korpusu Adama Ponińskiego, który miał wpływ na wynik starcia pod Maciejowicami. Korpus udał się na pole bitwy okrężną drogą poprzez Gołęb, Okrzeję i Żelechów i zbliżył się do niego w momencie, gdy Naczelnik był już ranny, a oddziały polskie rozbite. Kościuszko stwierdził, że wydał Ponińskiemu rozkaz zajęcia takiej pozycji, aby mógł dotrzeć niezauważony przez Rosjan na pole bitwy. Bardzo możliwe, że wspomniane spotkanie miało miejsce w rezydencji w Saint-Germain-en-Laye pod Paryżem, którą zamieszkiwała Anna z Zamoyskich Sapieżyna. Należała ona do grona osób najbliższych Kościuszcze. Naczelnik odwiedzał ją w tej rezydencji, a Anna organizowała nawet na jego cześć przyjęcia. Jeden z takich bankietów miał miejsce w 1804 r. z okazji urodzin Kościuszki, a obecni byli wówczas m.in. senatorowie francuscy, dyplomaci amerykańscy i gen. Jan Henryk Dąbrowski. Staszic, przebywając w Paryżu w latach 1804-1805, mieszkał w rezydencji Anny Sapieżyny.

Po śmierci Naczelnika 15 listopada 1817 r. odbyło się w Warszawie w kościele św. Krzyża nabożeństwo żałobne za duszę zmarłego. Uczestniczyli w nim wielki książę Konstanty, namiestnik Królestwa Polskiego gen. Józef Zajączek oraz senatorowie, ministrowie i członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wolno sądzić, że w tym gronie był również Staszic.

To Staszic jako prezes TPN na posiedzeniu 1 lutego 1818 r. zgłosił wniosek, aby dla „uczczenia w zacny sposób cnót i zasług” Kościuszki, ogłosić konkurs na „pochwałę historyczną tego męża”. W latach 1820-1821 Towarzystwo otrzymało cztery pochwały Kościuszki, z których dwie napisano w języku francuskim, a dwie po polsku. Prace przekazano do oceny dwóm członkom TPN, Julianowi Ursynowi Niemcewiczowi i Kajetanowi Koźmianowi. W kwietniu 1823 r. na jednym z posiedzeń Towarzystwa na temat nadesłanych czterech prac wypowiedział się profesor historii powszechnej Uniwersytetu Warszawskiego Feliks Bentkowski. Uznał, że żadna z pochwał nie spełnia do końca wymagań TPN, ale najbardziej zbliża się do osiągnięcia tego celu jeden z tekstów francuskich. Rok później nadeszła kolejna pochwała Naczelnika, którą przekazano do oceny deputacji złożonej z Niemcewicza, Bentkowskiego, Koźmiana i Tarnowskiego.

W roku 1820 rozpoczęto w Krakowie sypanie kopca mającego upamiętnić postać Tadeusza Kościuszki. Wiele osób włączyło się w realizację tego dzieła osobiście, inni złożyli dary pieniężne na pokrycie kosztów związanych z budową pomnika. Wśród takich ofiarodawców znalazł się również

Staszic, który przekazał na ten cel 100 zł. Wspomniane pieniądze Staszic wręczył ministrowi spraw wewnętrznych i policji Tadeuszowi Mostowskiemu, który przesłał je w 1821 r. do Krakowa wraz z innymi ofiarami od urzędników państwowych, senatorów i biskupów. Informacje o tym zamieszczono w *Pamiętniku budowy pomnika Tadeusza Kościuszki* wydanym w 1825 r. przez komitet powołany do realizacji tego projektu.

Wystawa została podzielona na dwie części. W pierwszej sali przedstawiono wybrane wątki z bogatej biografii Tadeusza Kościuszki. Okres pobytu w Stanach Zjednoczonych Ameryki dokumentują m.in.: całopostaciowy portret Kościuszki wspartego na szabli na tle obozu wojskowego oraz kolorowany wizerunek prawnika, jednego z autorów Deklaracji Niepodległości Thomasa Jeffersona. Pierwszy z nich, biorąc pod uwagę rysy twarzy i strój, zupełnie nie przypomina żadnego ze znanych wizerunków Naczelnika. Portret Jeffersona w wieńcu laurowym został wykonany przez uczestnika insurekcji 1794 r. Michała Sokolnickiego według rysunku samego Kościuszki. Trzeci prezydent Stanów Zjednoczonych był przyjacielem Naczelnika i prowadził z nim korespondencję, która została opublikowana w roku 1879 w Krakowie. Warto zwrócić również uwagę na portret Kazimierza Pułaskiego podpisany „General Kosciusko”! Zastanawiającym jest, czy autor sztychu John Chapman nieświadomie popełnił błąd, czy może nie zdawał sobie sprawy, kogo sportretował?

Duża grupa obiektów jest związana z powstaniem kościuszkowskim, które zapewniło przywódcy tego zrywu tytuł bohatera narodowego i nieśmiertelną pamięć wśród rodaków. Możemy zobaczyć m.in. gwasz autorstwa Michała Stachowicza przedstawiający przysięgę Naczelnika na Rynku Krakowskim oraz grafiki związane z bitwą pod Maciejowicami – jedna pokazuje moment ranienia Kościuszki, druga jak po bitwie leży ranny w namiocie rosyjskiego generała Iwana Fersena. Są również odezwy Naczelnika do obywateli Polski i Litwy oraz do ludu warszawskiego, a także „Uniwersał urządzający powinności gruntowe włościan” wydany w obozie pod Połańcem 7 maja 1794 r. Warto zwrócić też uwagę na rękopiśmienny podpisany przez Kościuszkę rozkaz dla podporucznika Tywolskiego z Batalionu Strzelców majora Biegańskiego. Oficer miał udać się w rejon Kielc i przyprowadzić stamtąd rekrutów do obozu pod Jędrzejowem. Dokument jest datowany 27 maja 1794 r. Wreszcie możemy zobaczyć dwa portrety Naczelnika z tego okresu. Pierwszy to znany z wielu wersji i bardzo popularny w czasie powstania wizerunek Kościuszki w stroju cywilnym z uniesioną szablą i dewizą: „Pozwól jeszcze raz bić się za Ojczyznę”. Pierwowzór tego portretu powstał w 1793 r. w Paryżu i stąd Kościuszko przesłał go księżnie Izabeli Czartoryskiej. Drugi, również wykonany w Paryżu, to tzw. portret jakobiński Kościuszki w zbroi i z szablą w ręku na tle szańców. Autor rysunku Kazimierz La Roche nadał wizerunkowi Naczelnika rewolucyjny charakter poprzez dodanie do kompozycji czapki frygijskiej zatkniętej na pice i inskrypcji: „Jego ramię nigdy nie podniosło się w obronie królów, stał się zwycięzcą despotyzmu na obu półkulach” oraz „Tadeusz Kościuszko. Przez swe cnoty, swe talenty, z zaufania ludu Naczelnik Siły Zbrojnej Narodowej Polski przeciwko siepaczom koronowanych rozbójników. 24 marca 1794”.

Okres niewoli rosyjskiej Naczelnika reprezentują dwa okazałe miedzioryty wykonane w Londynie w 1801 r. Pierwszy przedstawia odwiedzinę cara Pawła I wraz z dwoma synami u Kościuszki. Wizyta ta miała miejsce 26 listopada 1796 r. w Pałacu Marmurowym w Petersburgu. Na drugim mamy symboliczną scenę obdarzenia przez cara wolnością Kościuszki i jego współrodaków. Artysta umieścił to wydarzenie w jednej z sal Pałacu Zimowego, gdzie Naczelnik dzień po odwiedzinach cesarskich rewizytował Pawła I. Cena uzyskania wolności była jednak wysoka. Kościuszko musiał złożyć wiernopoddańczą przysięgę carowi i nie mógł powrócić do kraju. Z Rosji udał się przez Finlandię i

Szwecję do Anglii, a stamtąd popłynął do Ameryki. W tej części wystawy można jeszcze zobaczyć: portret Kościuszki w pozycji półleżącej na sofie, wizerunek Naczelnika na dwa miesiące przed śmiercią wykonany według rysunku sporządzonego przez jego przyjaciela Franciszka Ksawerego Zeltnera oraz list Kościuszki w języku francuskim do nieznaney z nazwiska osoby.

W drugiej sali są prezentowane obiekty związane z szeroko rozumianą tradycją i legendą kościuszkowską. Wśród grafik warto wymienić egzemplarze przedstawiające: uroczystości pogrzebowe Naczelnika w katedrze wawelskiej w czerwcu 1818 r., rozpoczęcie budowy kopca Kościuszki, symboliczny grób na cmentarzu Zuchwyl pod Solurą, pomnik wystawiony uczestnikowi walk o niepodległość Stanów Zjednoczonych w West Point oraz dwa kolorowane portrety Kościuszki, jeden autorstwa Antoine'a Maurina, drugi Antoniego Oleszczyńskiego. Centralne miejsce w tej części wystawy zajmuje heliograwiura wykonana na podstawie obrazu Jana Styki *Polonia. Konstytucja 3 maja 1791 roku*. Obraz powstał w roku 1891 z okazji 100. rocznicy uchwalenia Konstytucji. Polska jest ukazana pod postacią zniewolonej, odzianej w białą szatę kobiety przykutej do skały, obok której widzimy szańce, czarną chorągiew z datami trzech rozbiorów Rzeczypospolitej i jej obrońców poległych w walce o niepodległość. Pośrodku kompozycji artysta umieścił Kościuszkę trzymającego w ręce sztandar, wokół którego gromadzą się przedstawiciele wszystkich stanów – chłopci, mieszczenie i szlachta. Naczelnik jako wódz prowadzi cały naród do walki o wolność. Interesujący jest także zbiór 10 odbitek ze szklanych negatywów przedstawiających prace przy powstawaniu monumentalnej *Panoramy Racławickiej* – dzieła stworzonego w latach 1893-1894 przez kilku malarzy pod kierunkiem Jana Styki i Wojciecha Kossaka. Na odbitkach zobaczymy m.in.: malarzy Kossaka, Stykę, Teodora Axentowicza i Michała Sozańskiego stojących z paletami na rusztowaniach, Kossaka robiącego szkic do obrazu z modelu pozującego w mundurze strzelca rosyjskiego, malarzy gotujących farby w rotundzie i wspominanego wyżej Kossaka gotującego obiad dla artystów na prowizorycznej kuchni! Interesującymi obiektami są również telegramy patriotyczne z wizerunkami Kościuszki. Prezentowane egzemplarze pochodzą z okresu dwudziestolecia międzywojennego i zostały wysłane z Mogilna, Poznania, Świerkówca i Trzemeszna. Większa grupa eksponatów związana jest z 100. rocznicą śmierci Tadeusza Kościuszki. Spośród nich należy wymienić: medale, medaliony i żetony z wizerunkami Naczelnika, druki informujące o odczytach profesorów H. Mościckiego i S. Askenazego, jednodniówkę drużyn skautowych z Łodzi oraz ulotkę z portretem Kościuszki drukowaną w Mińsku Litewskim. Poza tym na wystawie można zobaczyć: medale o tematyce kościuszkowskiej wybite w Krakowie, Warszawie, Paryżu, Wiedniu i Stanach Zjednoczonych, publikacje poświęcone Naczelnikowi oraz zapisy nutowe *Poloneza kościuszkowskiego* A. Kratzera i kadryla z motywów sztuki ludowej *Kościuszko pod Racławicami* na fortepian.

opr. Maciej Usurski